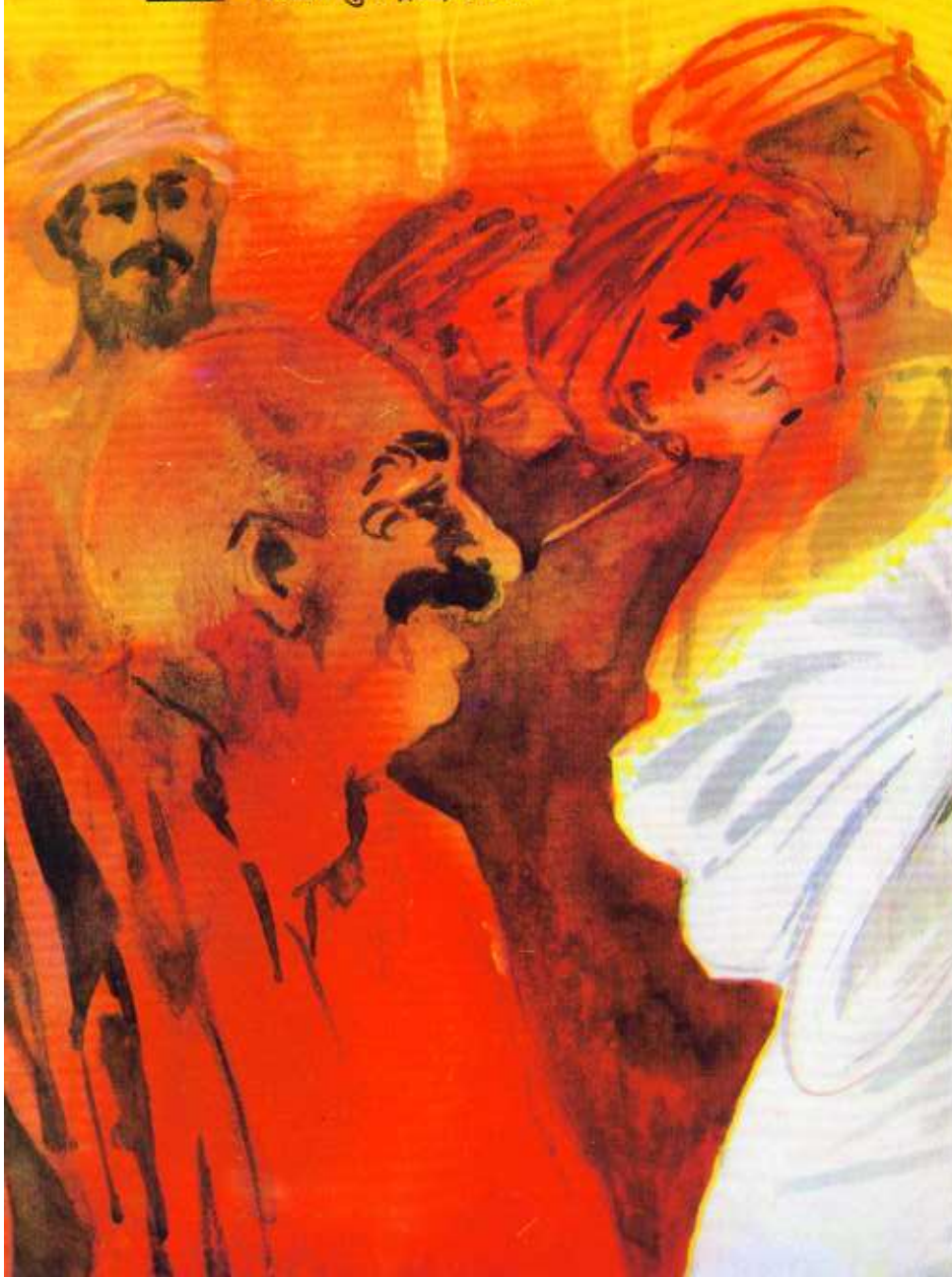

र 25.00

ISBN 978-81-237-1693-0

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

पहिलवानाचा ढोल

फणीश्वरनाथ रेणु

अनुवाद

चंदूलाल साबज

पहिलवानाचा ढोल

फणीश्वरनाथ रेणु

रूपांतर

भारत यायावर

अनुवाद

चंदूलाल सावज

चित्रे

जगदीश जोशी

या पुस्तकासाठी के. के. बिल्ड फाउंडेशनचे अनुदान मिळालेले आहे.

ISBN 978-81-237-1693-0

प्रथम प्रकाशन : 1996 (शके 1917)

पहिली आवृत्ती : 2004 (शके 1926)

दुसरी आवृत्ती : 2012 (शके 1934)

तिसरी आवृत्ती : 2013 (शके 1934)

मूळ © पद्मपराग राय वेणू

रूपांतर © भारत यायावर, 1994

मराठी अनुवाद © नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, 1996

Pahalwan ki Dholak (Marathi)

₹ 25.00

संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

नेहरू भवन, 5 इन्स्टिट्यूशनल एरिया, फेज-II

वसंत कुंज, नवी दिल्ली-110 070 यांनी प्रकाशित केले.

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

लोटन सिंह पहिलवानाला तर सारा इलाखा ओळखत असे. तो नेहमीच सांगे “लोटन सिंहाला सारा इंडिया” ओळखतो. पण लोटनचा ‘होल इंडिया’ एका जिल्ह्या एवढाच असावा.

आईवडील देवाघरी गेले तेव्हा लोटन केवळ नऊ वर्षांचा होता. नशीबाने त्याचा विवाह झालेला होता. विधवा सासूने पालन पोषण केले. लहानपणी तो गाई चारायचा. दूध रिचवायचा आणि कसरत करायचा. नियमित कसरतीमुळे छाती आणि दंड घाटदार बनले होते. लोटनची बरोबरी करू शकणारा दुसरा कुणी पहिलवान गावात राहिला नाही. लोक त्याला टरकून असत. तो छाती पुढे काढून आणि तो अगदी पहिलवाना सारखा डुलत चाले. तो नेमाने कुस्ती खेळत असे.

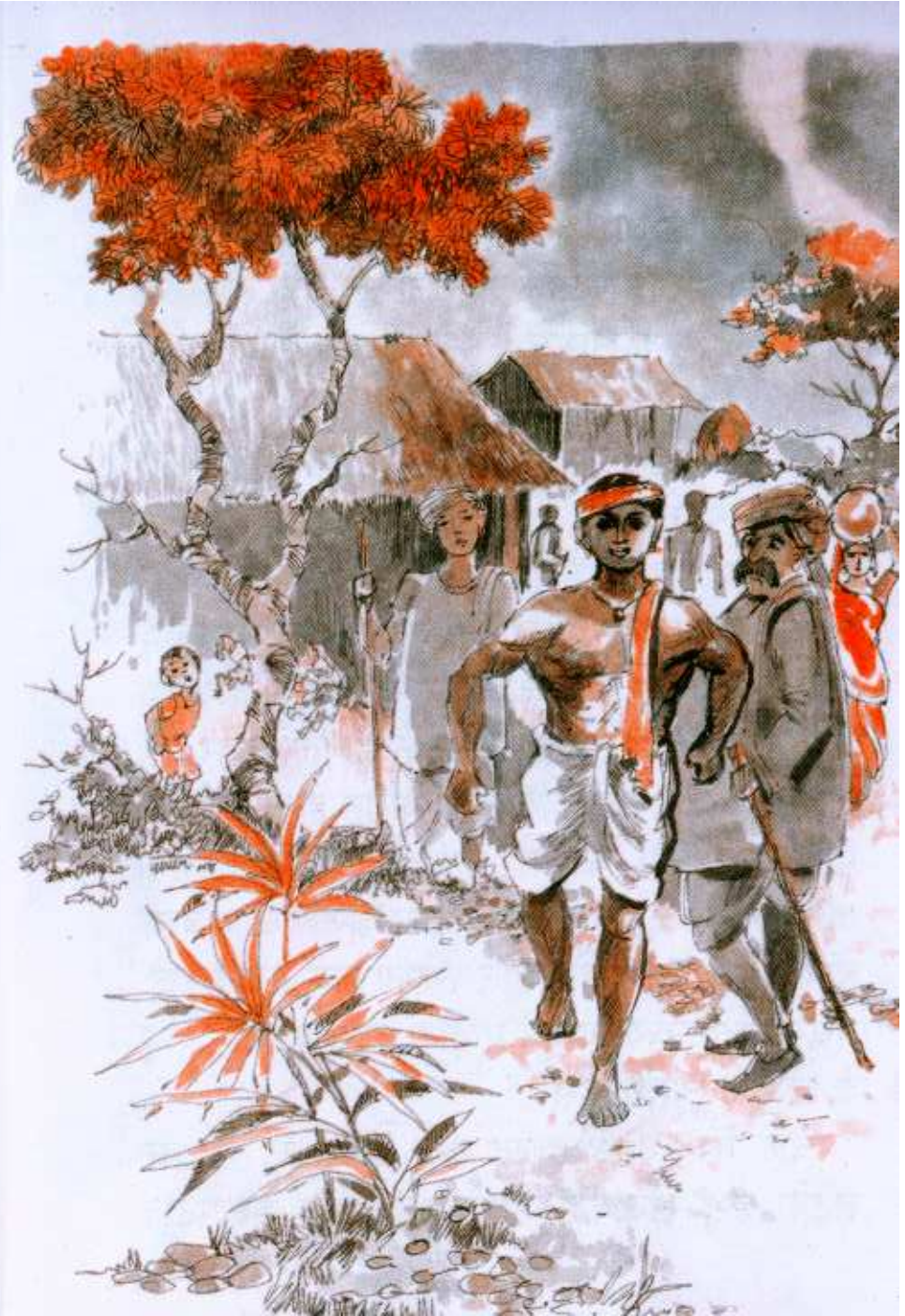
लोटन सिंह एकदा शामनगरच्या जत्रेत गेला. तिथे ‘दंगल’ चालू होती. पहिलवानांची रंगलेली कुस्ती आणि डावपेच पाहून लोटनला राहवेना. ऐन जवानीचा भर होता. ढोल ललकारत होता. नसानसात वीज खेळू

लागली. लोटनने मागचा पुढचा विचार केला नाही. अगदी भारीतला भारी पहिलवान होता 'वाघाचा बच्चा'. त्यालाच ललकारले.

त्या पहिलवानाचे नांव होते चांद सिंह. शामनगरला यायची त्याची ही पहिलीच वेळ होती. आपले गुरू पहिलवान बादल सिंह बरोबर तो पंजाबमधून आला होता. चांद सिंह तरुण आणि देखणा होता. त्याचे शरीर पीळदार होते. तीन दिवसातच त्याने इतर पंजाबी आणि पठाण पहिलवानांना धूळ चारली होती. पाहता पाहता वाघाचा बच्चा ही पदवी मिळविली होती. आखाड्यात तो खुषीने हुंकारे. तेथे दुडक्या चालीने हिंडे. अधूनमधून वाघासारखी डरकाळी फोडे.

शामनगरच्या महाराजांचे वय झाले होते. चांद सिंहाला दरबारात आणावे असा त्यांचा बेत होता. तेवढ्यात लोटनने त्याला ललकारले. चांद सिंहाने लोटनवर एक नजर टाकली आणि तो केवळ हसला. मग एकदम लोटनवर झडप घातली. जसा काही बहिरी ससाणाच.

लोकांमध्ये अचानक खळबळ उडाली. ते गलका करू लागले. "खुळचट आहे खुळचट. मेला ए ! मेला रे मेला." पण वारे बहादूर ! लोटन अगदी सफाईने

चांद सिंहाच्या पकडीतून निसटला. तो उठून उभा झाला आणि पवित्रा घेऊ लागला.

महाराजांनी दंगल थांबवली. लोटनला जवळ बोलावले. कुस्ती खेळायला मनाई करू लागले. त्याच्या धाडसाचं कौतुक करू लागले. दहा रूपयाची नोट दिली. म्हणू लागले, “हे घे. जत्रा बघ आणि घरी जा.”

परंतु लोटन ऐकेना. तो म्हणाला, “नाही सरकार, मी लढणार. हुकूम करा, सरकार...”

महाराज म्हणाले, “वेडा आहेस का...जा, घरी जा.”

कारभाऱ्यापासून शिपायांपावेतो सगळे धमकावू लागले. “अंगात नाही बळ अन् चाललाय वाघाच्या बच्चाशी लढायला. महाराज इतकं सांगताहेत तर...”

हात जोडून लोटन विनवणी करीत होता. “जोहार मायबाप. हुकूम करावा. नाहीतर दगडावर डोकं आपटून जीव देऊन टाकीन.” ढोल वाजायचा थांबला होता. लोक अधीर होत होते. त्याला नावं ठेवीत होते. मधूनच लोटनच्या बाजूने एखादा आवाज येई. “लढू दे, खेळू दे त्याला कुस्ती.”

चांद सिंह आखाड्यात उभा होता. तो तोंडावर लटके हसू खेळवीत होता. पहिल्याच झटापटीत

त्याला लोटनच्या ताकतीचा अंदाज आला होता.

शेवटी अगदी नाइलाजाने महाराजांनी परवानगी दिली. म्हणाले, “जा, खेळ जा.”

ढोल वाजू लागला. बघे लोकात खळबळ माजली. आवाज वाढू लागला. जत्रेतले दुकानदार आपली दुकाने बंद करून पळत निघाले. “चांद सिंहाला जोड. वाघाचा बच्चा कुस्ती खेळतोय.”

ढोल मोठ्याने वाजू लागला. “चट-धा, गिड-धा, चट-धा, गिड-धा.” ढोलाच्या तालाचा लोटनने नेमका अर्थ पकडला. चट-धा म्हणजे ये आणि गिड-धा म्हणजे लढ.

ढोलाने लोटनला आधीच शाबासकी दिली. “ढाक-ढिका, ढाक-ढिना, ढाक-ढिना म्हणजे शाबास पड्डे, शाबास पड्डे.”

चांदने लोटनला खेचून जोरात दाबलं. बघे टाळ्या वाजवू लागले. “मेला, मेला. बाबा रे पार चुराडा होईल चुराडा. चांद सिंहाशी भिडायचं म्हणजे काय पोरखेळ आहे ? वाघाचा बच्चा आहे चांद सिंह...समजलं...”

परंतु ढोलाचा आवाज घुमत होता. लोटनच्या अंगात बळ संचारत होतं. “चट गिड-धा, चट गिड-धा, चट गिड-धा.” म्हणजे घाबरू नको, घाबरू नको, घाबरू नको.

लोटनच्या मानेभोवती हात घालून चांद सिंह त्याला चित करू पाहत होता. बादल सिंह आपल्या शिष्याला उचकवत होता, “गाडून टाक तिथेच, बहादूर पोरा.”

लोटनचे डोळे बाहेर आले होते. छाती फुटायला आली होती. दम लागला होता. लोकमत, राजमत चांद सिंहाकडे होते. सगळे जण चांदला शाबासकी देत होते. लोटनच्या बाजूने कुणी नव्हते. होता केवळ ढोलाचा आवाज. त्या आवाजाच्या आधाराने तो आपली ताकत आजमावीत होता. डाव-पेच खेळत होता. आपला जोम वाढवीत होता.

अचानक ढोलकामधून एक नाजुक बोल आला. “धाक - धिना, तिरकट. धिना, धाक - धिना तिरकट - धिना,” पण लोटनला तो आवाज स्पष्ट ऐकू येत होता, ढोल जणू म्हणत होता, “पेच तोड, बाहेर पड, पेच तोड, बाहेर पड.”

लोक अवाक् झाले. पेच तोडून लोटन बाहेर आला. पटकन त्याने चांदची मानगुट पकडली.

लोकमत आता बदलू लागले. लोकांनी लोटनला शाबासकी दिली. “शाबास रे मातीच्या शेरा !”

ढोलकाचा आवाज जाडाभरडा व भसाडा झाला. “चटाक चट-धा, चटाक चट-धा” म्हणजे उचल आणि

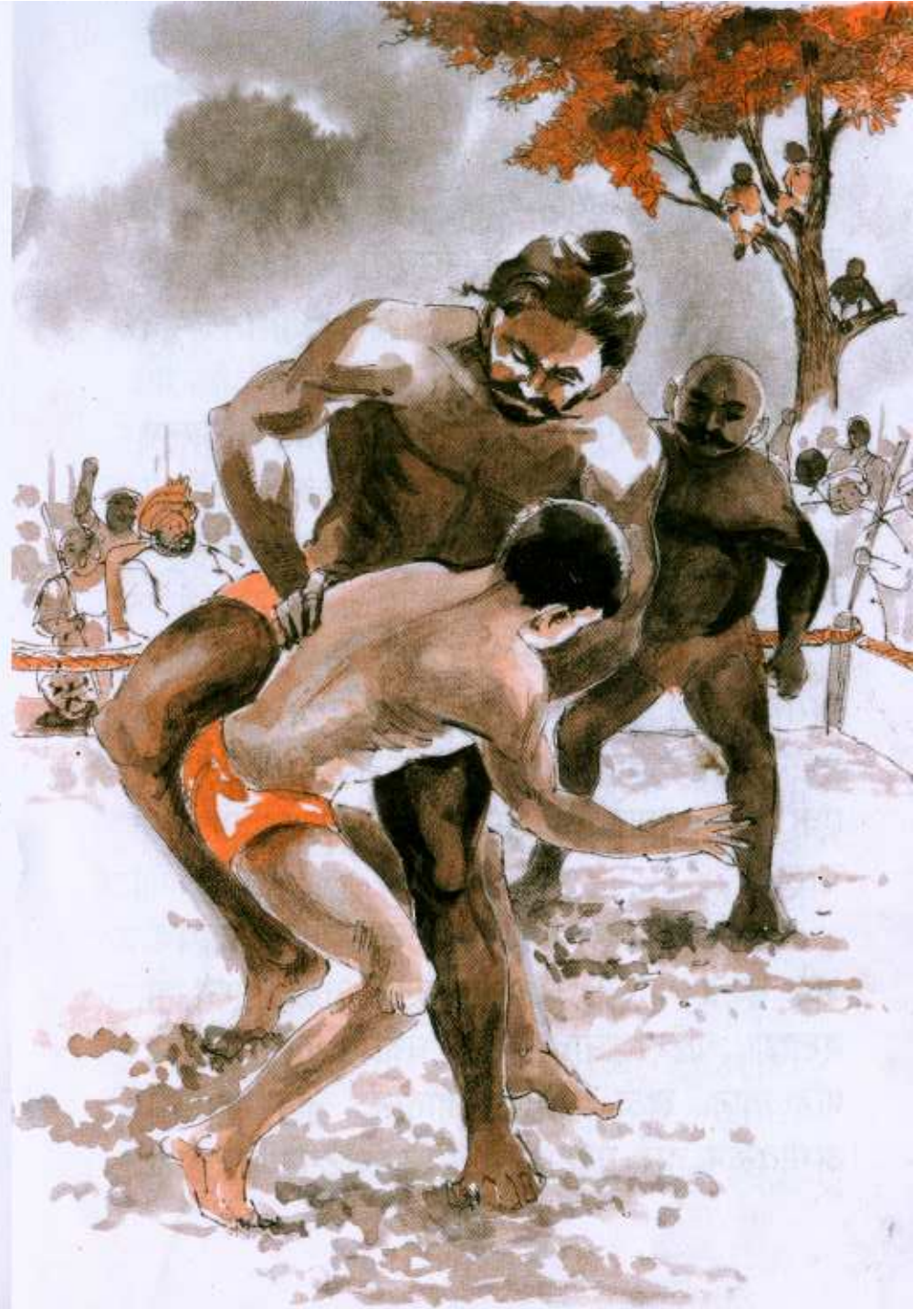
आपट. उचल आणि आपट.

लोटनने हुशारीने पेच बदलला. सगळा जोर लावून त्याने चांदला उचलून जमिनीवर आदळलं.

ढोलाचा आवाज परत बदलला. लोटनला आता तो ऐकू येत होता, “धिक-धिना, धिक-धिना,” म्हणजे चित कर, चित कर. लोटनने सगळी ताकत पणाला लावली आणि चांद सिंह चारी मुंड्या चित झाला.

ढोलकाचा आता आवाज येत होता, “धा-गिड्गिड्, धा-गिड्गिड्, धा-गिड्गिड् !” म्हणजे लोटनची जणू काही वाखाणणी करीत होता, “शाबास रे बहादुर, शाबास रे बहादुर, शाबास रे बहादुर ।”

जयजयकाराने आकाश दुमदुमून गेले. लोटन उड्या मारीत, मांडा ठोकीत पळाला. अगदी आधी ढोलकीवाले बसले होते तिथे पोचला. आदराने ढोलांच्या पाया पडला. मग तो पळत महाराजांकडे गेला. महाराजांना त्याने उचलून घेतलं. महाराजांचे कपडे धुळीने माखले. कारभारी तर जोराने ओरडले, “ए, ए, अरे अरे, हे काय ?” पण महाराजांनी त्याला आपल्या जवळ घेतलं, गद्गद् होऊन म्हणाले, “शाबास रे माझ्या पोरा. आज तू मातीची लाज राखलीस.”

पंजाबी पहिलवान चांद सिंहाचे डोळे पुसत होते. महाराजांनी लोटनला इनाम दिले. त्याला आपल्या दरबारात कायमचे रुजू करून घेतले. लोटन आता राज दरबारातील पहिलवान झाला. महाराज त्याला आता लोटन सिंह म्हणू लागले. दरबारी पंडितांनी तोंड वाकडे केले, “महाराज, जातीने ढोर आणि नावाने सिंह ?”

कारभारी राजपूत होते. कपाळाला आठ्या घालून ते म्हणाले, “हो महाराज, हा अन्याय आहे.” हसून महाराज फक्त एवढंच म्हणाले, “त्याने क्षत्रियाचे काम केले आहे.”

लोटन सिंह पहिलवानाचे नाव दूरवर पसरले. उत्तम खुराक आणि कसरत तर चालू होतीच. महाराजांच्या प्रेमाने त्याचे नाव खूप गाजले. पुढील काही वर्षात एक एक करून त्याने मोठमोठ्या पहिलवानांना धूळ चारली.

कालूखान पहिलवानाविषयी खूप बोलले जायचे. असे कार्नी यायचे की ‘या अली’ असे म्हणत तो एखाद्या पहिलवानावर झेप घेतो आणि विरोधी पहिलवान लुळे पांगळे होतात. जणू त्यांच्या अंगावरून वारं गेलं आहे. परंतु लोटनने त्यालाही

हरविले. लोकांची तोंडे बंद झालीत. मग कधी कुणी पहिलवानाने लोटनला ललकारलं नाही.

आता लोटन नावाला पहिलवान राहिला होता. पिंजऱ्यातला वाघ साखळीला हिसका देऊन गरजला की लोक म्हणायचे, “राजाचा वाघ गरजतोय.” राजवाड्यासमोर पहिलवानाने, “जय बजरंग बली” ची आरोळी मारली की लोक समजायचे पहिलवान गरजला.

जत्रेत तो गुडघ्यापावेतो लांब चोळणा घालून, पगडी बांधून, हत्तीसारखा झुलत चालायचा. दुकानदारांना त्याची गंमत करायची लहर यायची. हलवाई त्याला दुकानावर बोलवून म्हणायचे, “पहिलवान काका, रसगुल्ले ताजे बनले आहेत. थोडा फराळ करा.”

लहान मुलांसारखं निरागस हसून तो म्हणायचा, “हो हो, का नाही, आणा दिड-दोन शेर.” तो बसायचा आणि दिडदोन शेर रसगुल्ले खायचा. तोंडात पानाचे आठदहा विडे कोंबायचा. पानाच्या रसाने तोंड लालेलाल करून तो जत्रेत हिंडायचा. अशावेळी त्याचा अवतार अगदी नामी असायचा. डोळ्यावर अभ्रकाचा रंगीत चष्मा, हातात खेळणी नाचवीत, तोंडाने पितळी शिटी वाजवीत, रमतगमत स्वारी

परतायची. तो वयाने वाढला होता. ताकद वाढली होती. पण मन मात्र लहान मुलांसारखेच राहिले होते.

जत्रेत ढोलाचा आवाज ऐकू येताच लोटनचे शरीर हलू लागायचे. पण आता त्याच्या जोडीचा कोणी पहिलवान मिळत नव्हता. कोणी मिळाला तर महाराजांची परवानगी नसायची. लोटन निराश होई. लंगोट कसून शड्डू ठोके. आपण जणू पोळ आहोत अशा दिमाखात तो वावरे. थकलेले महाराज त्याच्याकडे सारखे पाहात आणि हसत.

असे पंधरा पावसाळे गेले. लोटनला कोणी हरवू शकले नाही. जत्रेत आता तो आपल्या दोन्ही मुलांना घेऊन यायचा. त्याची सासू मरून बरेच दिवस झाले होते. दोन पहिलवानांना जन्म देऊन त्याची बायकोही देवाघरी गेली होती. मुलगे बापासारखेच तगडे व पीळदार होते. जत्रेत दोघांना पाहून लोक म्हणायचे, “वा, बापापेक्षाही सवाई निघणार दोघं !”

लोटनची दोन्ही मुले राजदरबारातील भावी पहिलवान म्हणून ओळखली जात. दरबारातून दोघांना खुराक मिळे. रोज सकाळी पहिलवान ढोल वाजवे. मुलांकडून कसरत करवून घेई. दुपारी आराम करतांना मुलांना व्यवहारातल्या गोष्टी सांगे. “समजलं ?

ढोलाच्या बोलांकडे चांगलं लक्ष द्या. माझा गुरू कोणी पहिलवान नव्हता. हा ढोल होता, समजलं ? ढोलाच्या ताल महिमेनं मी पहिलवान झालो. आखाड्यांत उतरताच आधी ढोलाच्या पाया पडायचं. समजलं ?” अशा कैक गोष्टी तो सांगे. मालकाला खुश कसं ठेवावं, कोणाशी केव्हा आणि कसे वागावं, हेही तो शिकवत असे.

परंतु लोटनच्या सगळ्या उपदेशांवर पाणी पडलं. महाराजांचं वय झालेलं होतं. एके दिवशी त्यांनी जगाचा निरोप घेतला. नवे राजकुमार विलायतेत शिकून आले होते. राजकारभाराचा लगाम त्यांनी हाती घेतला. महाराजांच्या काळात आलेली शिथिलता राजकुमारांनी दूर केली. अनेक बदल घडवून आणले. या बदला बदलीत लोटनचीही पाळी आली. दंगलीची जागा आता घोड्यांच्या शर्यतीने घेतली.

लोटन आणि दोघा भावी पहिलवानांच्या खुराकाचा खर्च फार होता. हा खर्च पाहून राजकुमार आणि नवे कारभारी या दोघानाही नवल वाटले. त्यांनी पहिलवानांना सांगून टाकले की दरबारात आता त्यांची गरज राहिलेली नाही. त्यांना विनंतीचीही संधी दिली गेली नाही.

त्याच दिवशी गळ्यात ढोल अडकावून लोटून आपल्या दोन्ही मुलांना घेऊन गावी परतला. आणि तेथेच राहू लागला. गावकऱ्यांनी त्यांना गावाच्या एका कडेला एक झोपडी बांधून दिली. त्यांच्या खुराकाचा खर्च गावातून मिळत होता. सकाळ सांज ढोल वाजवून तो आपली मुलं आणि चेले यांना डावपेच शिकवायचा. पण गावच्या गरीब शेतकऱ्यांची व शेतमजूरांची मुलं काय खाणार अन् काय कुस्ती शिकणार ?

हळू हळू पहिलवानाचा आखाडा ओसरू लागला. शेवटी तर केवळ त्याचीच दोन मुलं राहिली.

मुलं दिवसभर मजुरी करायची. जे काही मिळे त्यातच दोघेही भागवत होते.

अचानक गावावर संकट आलं. एक साल असं उजाडलं की पाऊस पडलाच नाही. दुष्काळ पडला. लोक भुकेने तडफडू लागले. मग पटकी, मलेरियाने थैमान घातले. लोक उपासमारी आणि साथीचे रोग यांनी मरू लागले. गावात दररोज कितीतरी लोक मरायचे. हळू हळू गाव ओस पडू लागले. घरे रिकामी पडू लागली. लोकांमध्ये हाहाकार माजला. हाहाकार आणि रडारड. एकमेकांना धीर देत लोक कसेबसे दिवस काढत होते. दिवसा एकमेकांना धीर देत आणि

रात्री मरणाशी दोन हात करत. त्या भीषण रात्रींत मरणाशी लढायचं बळ पहिलवानाचा ढोल देत होता. पहिलवान रात्रभर ढोलावर एकच ताल वाजवीत असायचा. “चट्ट-धा, गिड्डु-धा, चट्ट-धा, गिड्डु-धा.” म्हणजे उचल आणि आपट. उचल आणि आपट.

भूक आणि महामारीशी लढतांना पहिलवानाच्या ढोलाचा आवाज लोकांना नवं बळ देई. ढोलाचा आवाज जणू संजीवनी औषधीच. लोकांना कुस्त्या आठवत.

ताप हटवायचा गुण ना ढोलात होता, ना महामारी थांबवायची ताकद. पण मरणाच्या दारात उभे असतांना लोकांना यातना होत नसत. सारे भय निघून जाई.

आणि एके दिवशी पहिलवानाची दोन्ही मुलं महामारीच्या तावडीत सापडली. यातनेने तडफडत दोघे म्हणाले, “बाबा, ‘उचल-आपट’ चा ताल एकदा वाजवा.”

“चटाक चट-धा, चटाक चट-धा. . .चटाक. . .” पहिलवान रात्रभर ढोल बडवत होता. मधूनमधून पहिलवानांच्या भाषेत तो त्यांना धीर देत म्हणायचा, “शाबास रे माझ्या बहादुर. . .”

सकाळी बघतो तो काय ? त्याची दोन्ही मुले गार

होऊन जमिनीवर पडलेली होती. दोघेही पोटावर पडलेले होते. एकाच्या दाताला माती लागलेली दिसत होती. एक मोठा श्वास घेऊन पहिलवानाने कसनुसे हसून पाहिले. दोन्ही मुले आखाड्यात चित पडलेली होती.

राजासाहेबांनी दिलेला लंगोट त्याने कसला. शरीराला माती चोळून कसरत केली. मग दोन्ही मुलांना खांद्यावर घेऊन त्यांची कलेवरं नदीच्या घाटावर नेली. पहिलवानाचे साहस बघून लोकांनी तोंडात बोटे घातली. कैक जणांचा धीर सुटला.

पहिलवान ना रडला ना घाबरला. ना त्याने विलाप केला. रात्री त्याने जो ढोल वाजवला, तो लोकांनी ऐकला. लोकांचा धीर दुणावला. दुःखी आईबाप म्हणाले, दोन जवान तरणीबांड मुलं गेली, पण पहिलवानाची हिंमत बघा. काय काळीज आहे ! वाघाची छाती आहे.

चार-पाच दिवस गेले. एका रात्री ढोलाचा आवाज आला नाही. ढोल वाजलाच नाही.

सकाळी पहिलवानाच्या काही धीट चेले जाऊन पोचले. पाहिलं तो पहिलवानाचं कलेवर उताणं पडलेलं होतं. जो जीवनात कधी चित झाला नाही तो

आज चित होऊन पडला होता. जो कधी हरला नाही तो आज मरणाशी बाजी हरला होता.

डोळे पुसत एक शिष्य म्हणाला, “वस्ताद म्हणायचे, मी मेलो की चितेवर मला उताणं झोपवू नका. पालथं झोपवा. मी आयुष्यात मातीला पाठ लावली नाही. चिता पेटवतांना ढोल वाजवा.”

पहिलवानाला जाऊन आज पन्नास वर्षे झाली. आजही गावांत लोकांना त्याची आठवण होते. जेव्हा कधी ते दुःखी, आजारी, निराश होतात तेव्हा पहिलवानाचा ढोल दुरुन कानी पडतोय का याची साद घेत राहतात.